

Nec timeo mori. Atti del Congresso internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della morte di Sant' Ambrogio (Milano, 4-11 Aprile 1997), a cura di Luigi F. Pizzolato e Marco Rizzi, Milano 1998, Vita e Pensiero, ss. I-IX + 1-884.

Jest to czwarte już z kolei obszerne dzieło zbiorowe, zawierające akta międzynarodowych sympozjów, organizowanych w Mediolanie z okazji różnych rocznic ambrozjańskich. Najpierw w 1897 r. ukazały się jednotomowe *Ambrosiana. Scritti vari pubblicati nel XV centenario della morte di S. Ambrogio* z okazji 1500 rocznicy śmierci św. Ambrożego, potem w 1940 r. również opasły tom *Sant' Ambrogio nel XVI centenario della nascita* – okazji 1600 rocznicy jego urodzin, dalej w 1976 r. dwutomowe *Ambrosius Episcopus* wydane w serii „Studia Patristica Mediolanensia” (t. 6-7), zawierające materiały międzynarodowego ambrozjańskiego kongresu, zwołanego z okazji 1600 rocznicy wyniesienia go na mediolańską stolicę biskupią, i wreszcie obszerny tom *Nec timeo mori*, zawierający akta również międzynarodowego kongresu, zorganizowanego tym razem przez Uniwersytet Katolicki Sacro Cuore w Mediolanie z okazji 1500 rocznicy jego śmierci. Ten ostatni kongres ambrozjański, zorganizowany pod koniec drugiego tysiąclecia chrześcijaństwa, był nie tylko najdłuższy (4-11 IV), ale i merytorycznie najbogatszy, prezentujący różnorodne przyczynki naukowe badaczy dosłownie z całego świata, poprzedzony specjalnym (pierwszym poświęconym św. Ambrożemu) okolicznościowym Listem Apostolskim „Operosam diem”, wydanym (1 XII 1996) przez Jana Pawła II (polski przekład: *VoxP* 16:1996, z. 30-31, 7-32). Omawiane przez nas dzieło zbiorowe zawiera w sobie teksty 20 referatów i 22 komunikatów w językach kongresowych, poprzedzonych krótkim wprowadzeniem wydawców, (ss. XI-XV) i zakończonych czterema indeksami: biblijnym (ss. 829-834), rzeczowym ambrozjańskim (ss. 835-854), imiennym (ss. 855-870) i nazwisk badaczy nowożytnych (ss. 871-884). Trudno jest w krótkiej recenzji omówić szczegółowo wartość merytoryczną każdego z tych artykułów, ograniczymy się więc tylko

do poinformowania Czytelników o szczegółowej zawartości tomu poprzez wymienienie autorów, tytułów i stron, które mogą się przydać do wykorzystania bibliograficznego, ich bardzo krótkiego streszczenia, oraz do kilku ogólnych o nich uwag końcowych.

W dziale referatów najpierw Lellia Cracco Ruggini (*Il 397: l'anno della morte di Ambrogio*, ss. 5-30) uzasadnia obchody Roku Ambrożego, przedstawiając rok jego śmierci († 397) w szerokim ówczesnym kontekście historycznym; następnie Giuseppe Visonà (*Lo „status quaestionis” della ricerca ambrosiana*, ss. 31-71) charakteryzuje kierunki (filozofia, kultura, literatura, egzegeza, teologia, problemy historiograficzne, pomoce naukowe do studiowania św. Ambrożego) aktualnych badań (głównie od 1974 r., t.j. od ukazania się, bibliografii: *Cento anni di bibliografia ambrosiana 1874-1974*, Milano 1981) nad Mediolańskim Doktorem Kościoła, obejmujących dziesiątki wymienionych publikacji (nie ma wśród nich żadnej polskiej) ze wskazaniem potrzeb i perspektyw na przyszłość; potem Michaela Zelzer (*Zur Chronologie der Werke des Ambrosius. Überblick über die Forschung von 1974-bis 1997*, ss.73-92) zajmuje się problemem chronologii dzieł św. Ambrożego w badaniach 1974-1997; dalej Giuseppe Zecchini (*Ambrogio nella tradizione storiografica tardoantica*, ss. 93-106) omawia miejsce św. Ambrożego w późnoantycznej historiografii (w pismach Hieronima, Rufina, pelagian, Paulina, Orozjusza, Sulpicjusza Sewera, Prospera z Akwitanii, Kajodora, papieży Leona I i Gelazego, historyków wschodnich – Sokratesa, Sozomena, Teodoretę, Malalasa, Teofanesa, Zonarsa i.t.d.); z kolei Marta Sordi (*I rapporti di Ambrogio con gli imperatori del suo tempo*, ss. 107-118), opisuje stosunki św. Ambrożego ze współczesnymi mu cesarzami rzymskimi (Walentynian I, Walentynian II, Gracjan, Justyna, Teodozjusz I); dalej Elisabeth Paoli (*Remarques sur l'apport des oeuvres d'Ambroise de Milan la prosopographie chrétienne de l'Italie*, ss. 119-140), ukazuje wkład dzieł św. Ambrożego w poznanie prozopografii ówczesnej Italii przede wszystkim osób występujących w jego pismach lub z nim powiązanych; Paolo Siniscalco (*Sant' Ambrogio e la Chiesa di Roma*, ss. 141-160) omawia stosunki Ambrożego z Rzymem w 4 dziedzinach: ze środowiskiem rzymskim, w którym się formował (*domus paterna Ambrosii*), z Kościołem rzymskim w latach 340-365, z biskupami Rzymu (Liberiuszem, Damazym i Syrycjuszem), z przedstawieniem na końcu opinii o współczesnym mu Kościele rzymskim; William H.C. Frend (*St. Ambrose and other Churches except Roma*, ss. 161-180) opisuje stosunki Ambrożego z innymi (pozarzymskimi) Kościołami, głównie północnej Italii (Akwileia, Brescja, Bolonia, Wercella, Werona, Trydent itd.); Ernst Dasmann (*Pastorale Anliegen bei Ambrosius von Mailand*, ss. 181-206) charakteryzuje pastoralną działalność św. Ambrożego wobec pogan i nieochrzczonych, wobec męczenników i dziewic, wobec budowy kościołów i śpiewu kościelnego, oraz wobec niewolników; Goulven Madec (*La centralité du Christ dans la spiritualité d'Ambroise*, ss. 207-220) ukazuje centralną pozycję Chrystusa

w całym nauczaniu i duchowości św. Ambrożego zgodnie z jego sentencją: „omnia Christus est nobis”; Hervé Savon (*Ambroise lecteur d'Origène*, ss. 221-234) ukazuje wpływ Orygenesisa na Ambrożego, który będąc najbardziej „grecki” z łacińskich Ojców Kościoła obok innych wschodnich Ojców (Bazyli, Atanazy, Didym, Euzebiusz z Cezarei) ulegał wielce, zwłaszcza w egzegezie pierwszych ksiąg biblijnych, również wielkiemu Aleksandryjczykowi; Luigi F. Pizzolato (*Ambrogio e la retorica: la finalità del discorso*, ss. 235-265) ukazuje Ambrożego jako retora, zwłaszcza w mowach epideiktycznych; Isabella Gualandri (*Il lessico di Ambrogio: problemi e prospettive di ricerca*, ss. 267-311) przedstawia w obszernym artykule problematykę badań nad językiem i słownictwem Ambrożego w odniesieniu do kultury greckiej, do klasyków łacińskich, oraz do przekładów biblijnych i związanych z nimi wyrażen technicznych; Antonio V. Nazzaro (*Incidenza biblico-cristiana e classica nella coerenza delle immagini ambrosiane*, ss. 313-339) zajmuje się obrazowymi wyrażeniami języka Ambrożego, zaczerpniętymi z Biblii i literatury klasycznej (np. „velamen pudoris”, „de stercore ad regnum” itd.); Brunella Moroni (*Lessico teologico per un destinatario imperiale. Terminologia giuridico-amministrativa e cerimoniale di corte nel „De fide” di sant' Ambrogio*, ss. 341-363) zajmuje się słownictwem teologicznym oraz terminologią prawn-administracyjną i dworską Ambrożego w jego traktacie *Libellus de fide* skierowanym do cesarza Gracjana; Cesare Pasini (*Ambrogio nella teologia posteriore greca. Un' indagine nei secoli V e VI*, ss. 365-404) jako jeden z najbardziej znanych specjalistów od tej problematyki, omawia syntetycznie, ale w sposób interesujący i dobrze udokumentowany źródłowo, miejsce Ambrożego w greckiej teologii V i VI wieku, wykazując, że jest on jednym z nielicznych teologów łacińskich, cytowanych często w dyskusjach chrystologicznych i eklezjologicznych nie tylko na Soborze Efeskim, ale i Chalcedońskim oraz w późniejszej greckiej teologii VI wieku, będąc obecny we florilegiach i wschodnich historiach Kościoła (zwłaszcza u Teodoretta) oraz czczony i wymieniany w liturgii bizantyńskiej; niemniej interesujący i znakomicie udokumentowany literaturą źródłową i pomocniczą jest obszerny artykuł Vittorino Grossiego (*Sant' Ambrogio e sant' Agostino. Per una rilettura dei loro rapporti*, ss. 405-462) omawiający obecność Ambrożego w pismach św. Augustyna, zwłaszcza w *Wyznaniach*, w *De civitate Dei* oraz w pismach antypelagiańskich (zwłaszcza w drugiej fazie, w dyskusji z Julianem z Eklanu) z dołączonym syntetycznym zakończeniem ujmującym całość problemu z wykazaniem zgodności i niezgodności ich myśli; Robert Crouse (*„Summae auctoritatis magister”: the influence of St. Ambrose in medieval theology*, ss. 463-472) przedstawia syntetycznie wpływ Ambrożego na teologię średniowieczną, poczynawszy od Bedy Czcigodnego poprzez teologów karolińskich, Piotra Lombarda, Tomasza z Akwinu, aż po koniec scholastyki; Salvatore Pricoco (*Ambrogio come prototipo di santità episcopale*, ss. 473-500) wykazuje, że stworzony w starożytnych żywotach Ambrożego obraz biskupa

walczącego o niezależność Kościoła i szerzącego kult męczenników, stał się potem prototypem świętości biskupiej, powtarzanym w późniejszych żywotach biskupich; wreszcie Jacques Fontaine (*En quel sens peut-on parler d' un „classicisme” ambrosien?*, ss. 501-510) próbuje odpowiedzieć na pytanie: w jakim sensie można mówić o „klasycyzmie” ambrożyjskim w leksykografii, stylu i obrazie?

Podobnie 22 komunikaty, zestawione alfabetycznie według nazwisk autorów, mimo iż dotyczą niekiedy bardzo szczegółowych problemów, stanowią cenny przyczynek do poznania myśli św. Ambrożego; w znacznej większości pochodzą od specjalistów i są bogato udokumentowane najnowszą literaturą przedmiotu. Rozpoczyna je Michel Banniard (*Niveaux de langue et communication latinophone d'après et chez Ambroise*, ss. 513-536) komunikatem nawiązującym do teorii języka ambrożyjskiego; Antoon A.R. Bastiaensen (*Problèmes de texte et d'interprétation dans la traités „De sacramentis” et „De mysteriis” d'Ambroise de Milan*, ss. 537-547) zajmuje się problemem tekstu i interpretacji ambrożyjskich traktatów katechetycznych „O tajemnicach” i „O sakramentach” różnie w poszczególnych miejscach tłumaczonych i interpretowanych w przekładach nowożytnych; Isabella Bona (*Appunti sulle fonti naturalistiche dell' „Esamerone” ambrosiano*, ss. 549-559) próbuje odgadnąć nie tylko, z których wcześniejszych autorów chrześcijańskich (Orygenes, Bazyli, Didym Ślepy) Ambroży korzystał przy interpretacji Hexameronu, ale też do jakich starożytnych źródeł przyrodniczych pośrednio lub bezpośrednio sięgał (m.in. *Historia naturalis* Pliniusza, *Historia animalium* Arystotelesa, *Natura animalium* Eliana); Gillian Bonney (*Il bambino nelle opere di sant' Ambrogio: la questione del „puer” nell' esegesi ambrosiana di Luca 18, 15-18*, ss. 561-568) stara się określić pojęcie „puer – dziecko” w pismach św. Ambrożego, głównie w jego *Komentarzu do Ewangelii św. Łukasza*; Franco Buzzi (*La recezione di Ambrogio a Wittenberg*, ss. 569-583) pisze o obecności Ambrożego w pismach i myśli Lutra i Melanchtona; Matilde Caltabiano (*Ambrogio, Agostino e gli scritti sui martiri*, ss. 585-593) relacjonuje o kulcie męczenników w pismach Ambrożego i Augustyna, którzy przyczynili się w znacznej mierze nie tylko do jego upowszechnienia, ale i uporządkowania i wyeliminowania jego przerostów; Josep Closa Farrés (*San Ambrosio de Milán, como modelo de la elocuencia sagrada. La lectura de los tratadistas hispanos*, ss. 595-601) ukazuje Ambrożego jako wzór kaznodziejstwa w oparciu o traktaty hiszpańskie XVI wieku; Massimo Gioseffi (*Ambrogio, Virgilio e la tradizione di commento a Virgilio*, ss. 603-631) nawiązuje do poruszanego już kilkakrotnie tematu obecności Wergiliusza w pismach Ambrożego (por. np. M.D. Diederich, *Wergil in the Works of St. Ambrose*, Washington 1931) zaznaczając, że nie można tej obecności studiować bez uwzględniania scholiów oraz tradycji odczytywania i komentowania tego poety w późnej starożytności; Johannes Irmischer (*Ambrogio nel giudizio dei riformatori tedeschi*, ss. 633-638) uzupełnia

przedstawioną wyżej wypowiedź F. Buzziego podsumowując, że Ambroży dla Lutra i Melanchtona był pisarzem o wielkim autorytecie, w innych zaś pismach protestanckich odgrywa on już znacznie mniejszą rolę; Pietro Meloni (*Risurrezione di Cristo e vita del cristiano nell' esegesi di Ambrogio al „Cantico dei Cantici”*, ss. 639-648) pisze o zmartwychwstaniu Chrystusa w komentarzu Ambrożego do ulubionej przez niego Pieśni nad Pieśniami; Paola F. Moretti (*Ambrogio e Secondo filosofo. Su una presunta fonte delle descrizioni di mare, sole e luna nell' „Exameron”*: Exam. III 4, 22; IV 6, 2; III 5, 38; IV 6, 29, ss. 649-662) snuje przypuszczenia o bezpośrednim źródle opisu morza, słońca i księżyca w *Hexameronie* Ambrożego, którym niekoniecznie były krążące w szkołach retorycznych wypowiedzi filozofa Sekundusa, jak niektórzy badacze przyjmują; Carlo Nardi (*Ambrogio nella „Vita Zenobii” dello pseudo-Simpliciano*, ss. 663-672) przybliża postać i działalność Ambrożego w Pseudo-Symplicjanowym legendarnym „Żywocie Zenobiusza” biskupa Florencji, którą w 394 roku nasz Biskup Mediolanu odwiedził w celu uczczenia relikwii męczennika Agrikoli i poświęcenia miejscowej bazyliki; Nicola Pace (*Il canto delle Sirene in Ambrogio, Gerolamo e altri Padri della Chiesa*, ss. 673-695) przedstawia recepcję homeryckiego mitu o śpiewie Syren i jego patrystyczną interpretację w pismach Ambrożego, Hieronima i innych Ojców Kościoła; jedyny polski prelegent na kongresie ks. Jerzy Pałucki z KUL-u (*Un motivo delle esortazioni pastorali di Ambrogio: richiami a santi e a martiri*, ss. 697-707) analizuje kilka wybranych pastoralnych adhortacji do naśladowania niektórych postaci biblijnych (Maria, Anna, Zuzanna) i męczenników chrześcijańskich (Tekla, Sebastian, Soter, Pelagia) w pismach Ambrożego; Jesús San Bernardino (*„Sub imperio discordiae”: l'uomo che voleva essere Eliseo*, ss. 709-737) pisze o rozwijającym się w Kościele patronacie świętych (*patrocinium sanctorum*), zwłaszcza męczenników, zapoczątkowanym 17 czerwca 386 r. przez Ambrożego odkryciem relikwii męczenników Gerwazego i Protazego; Antonio Sartori (*I frammenti epigrafici Ambrosiani nella Basilica Apostolorum*, ss. 739-749) zajmuje się ambrożyjską epigrafiką – zbiera i analizuje napisy dotyczące św. Ambrożego w mediolańskiej Bazylice Apostołów (San Nazzaro); Riccardo Scarcia (*Due effetti virgiliani in Ambrogio*, ss. 751-752) uzupełnia nowymi szczegółami cytowaną wyżej wypowiedź M. Gioseffiego o recepcji Wergiliusza w pismach Ambrożego; Chiara Somenzi (*Ambrogio e Scipione l'Africano: la fondazione cristiana dell' „otium negotiosum”*, ss. 753-768) pisze o chrześcijańskim rozumieniu „otium negotiosum” Scypiona Afrykańskiego; Ferenc Szabó (*La résurrection et la transfiguration du cosmos dans le „liber de resurrectione” d'Ambroise*, ss. 769-786) przybliża sposób, w jaki Ambroży po śmierci swego brata Satyra uczył w swym małym traktacie *Liber de resurrectione* (=De excessu fratris II) o zmartwychwstaniu ciał i ostatecznej przemianie kosmosu; Francesco Trisoglio (*Sant' Ambrogio e Massimo il cinico*, ss. 787-793) pisze o Maksymie Cyniku w ujęciu Ambrożego – aktorze

i filozofie, który w nauczaniu Ojców Kościoła (np. Grzegorza z Nazjanzu) uchodził za uosobienie intrygantstwa, zuchwałości, głupoty i cynizmu; Evgenij M. Vereščagin (*L'uso della metafora in una raccolta di preghiere liturgiche dedicate a sant' Ambrogio di Milano, e la sua funzione nell' interpretazione del testo*, ss. 795-802) bada metafory i ich funkcję w zbiorze słowiańskich modlitw liturgicznych z XII wieku, przeznaczonych do używania na grudzień, przechowywanych w mediolańskiej Bibliotece del Santo Sinodo; wreszcie Elena Zocca (*La „Vita Ambrosii” alla luce dei rapporti fra Paolino, Agostino e Ambrogio*, ss. 803-826) pisze o genezie *Vita Ambrosii* Paulina z Mediolanu próbując odpowiedzieć, jak wielki wpływ na jego napisanie miał św. Augustyn.

Powyższy przegląd zawartości zbiorowego ambrozjańskiego tomu wskazuje równocześnie, jaka tematyka ambrozjańska aktualnie interesuje i jest poruszana przez badaczy myśli Mediolańskiego Doktora Kościoła. Widać w niej przewagę, problematyki historyczno-literackiej, niewiele w niej ścisłej teologii, zupełny brak tematyki liturgicznej i hymnicznej, wobec której Ambroży miał również, jak wiadomo, niemałe zasługi. Żaden z autorów nie nawiązuje ani nawet nie wspomina Listu Apostolskiego „Operosam diem” Jana Pawła II, by choć w części kierować się jego myślami i sugestiami. W bardzo obficie podawanej w artykułach najnowszej bibliografii ambrozjańskiej brak całkowicie jakiegokolwiek polskiej publikacji nasz polski wkład w poznanie św. Ambrożego jest na Zachodzie zupełnie nieznanymi. Szkoda wreszcie, że do tego cennego jubileuszowego tomu nie opracowano i nie dołączono (lub przynajmniej zapowiedziano dołączenie) usystematyzowanej bibliografii ambrozjańskiej ostatniego dwudziestopięcioletnia (do czego skłania jubileuszowa okoliczność), będącej kontynuacją opublikowanej w 1981 r. *Cento anni di bibliografia ambrosiana (1874, 1974)*.

Ks. Stanisław Longosz – Lublin

Ks. Franciszek Drączkowski, *Patrologia*, Pelplin-Lublin 1998, Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej „Bernardinum”, ss. 445.

I. Wartość naukowa. Prezentowana pozycja, najobszerniejsza z dotychczasowych polskich „patrologii”, opracowana została w oparciu o teksty źródłowe i najnowszą literaturę przedmiotu. Jej autor oparł się przede wszystkim na własnych badaniach szczegółowych, których wyniki publikował w formie książek i artykułów oraz haseł w *Encyklopedii Katolickiej*. Materiały te, po dokonaniu niezbędnych modyfikacji, zostały w znacznej części zamieszczone w omawianym podręczniku. Obok ujęć tradycyjnych, autor wprowadził do swej pracy szereg elementów i rozwiązań zupełnie nowych i oryginalnych, nie spotykanych w żadnych innych opracowaniach tego typu. Daje się to szczególnie